

פטרנליזם

| מחשבות קורונה | אסף ש. בונדי

המושג "פטרנליזם" מתייחס בראש ובראשונה לאופן שליטה "אבהי" – על פי רוב במסגרת מדינתית – באמצעות מערכת חוקים המגלמת משמעת וכפייה לצד הגנה ודאגה ליחידים ולרווחתם. מקור המושג במסגרת המשפחתית, שבה הוא מבטא את התפיסה שהאב (Pater) רציונלי יותר מהנשים ומהילדים, שהחלטותיהם מבוססות על רגשות או על דחפים, ועל כן הם ראויים לאוטונומיה מופחתת מחד גיסא ולהגנה וטיפול מאידך גיסא.¹ ההגנה והטיפול מקנים לאב, המסמל את החוק הרציונלי, לגיטימציה לשליטה הן במסגרת המשפחתית והן בזירה הפוליטית, שגם בה מושתתת הלגיטימציה השלטונית על הדאגה לצרכים הפיזיים והכלכליים-חברתיים של היחידים. ביישומה של הגדרה בסיסית זו על הזירה הפוליטית אפשר לראות כי במרבית המדינות ניכר מתח בין הלגיטימציה לשליטה הפטרנליסטית לבין אוטונומיה לפעולה עצמאית. הדבר בא לידי ביטוי בתחומים רבים, כגון החוק הפלילי שמעניק משקל למניעי היחיד, או חוקי עבודה המכילים חובות אך גם חירות ועצמאות ביחסים בין עובדים ומעסיקים. אוטונומיה זו היא תמיד חלקית, ובמובנים רבים מהווה מרכיב הכרחי בשימור הלגיטימציה של השליטה הפטרנליסטית.

בחנית המושג "פטרנליזם" במאמר זה תיעשה באמצעות תיאוריית המשפט של הגל, ולאור הפריזמה שפתח משבר הקורונה לדיון במשמעותו המשתנה של המושג בהקשר הנפשי, המשפחתי והפוליטי בישראל. בעוד הניתוח הליברלי הקלאסי, הנשען לרוב על מסגרת מושגית קאנטיאנית, מנתח את הפטרנליזם כקטגוריה א-היסטורית אחידה, הניתוח ההגליאני חושף את היחסים הדיאלקטיים בין שליטה לאוטונומיה הטמונים במשמעותו. לפי הגל, היחסים בין שליטה לאוטונומיה מקבלים את אופיים בהקשר מוסדי-היסטורי משתנה, ולפיכך הם יכולים להאיר את הפוטנציאל הדינמי של הפטרנליזם בחברות שונות, וכן בימי "שגרה" לעומת זמן "משבר". הפרספקטיבה ההגליאנית אינה שוללת את האיום שמהווה השליטה הפטרנליסטית על האוטונומיה של היחיד, אלא מדגישה כיצד הפטרנליזם מכיל בעת ובעונה אחת גם את צמצומה של האוטונומיה וגם את האפשרות להרחיבה לטובת שימור לגיטימציה או קידום של שינוי חברתי.² המאמר ידגיש את המתח העומד בבסיס התפיסה הפטרנליסטית – בין שליטה וכפייה ובין אוטונומיה – ובהתאם לכך את אופיו הדינמי של הפטרנליזם. מתח זה יתואר להלן דרך משבר הקורונה, שבמסגרתו השתנה בסיס הלגיטימציה לשליטה: מימי שגרה המאפשרים הכרה באוטונומיה ובנפרדות, למצב חירום המצדיק את שחיקתן לטובת כפייה ודיכוי.³

בעבודתו "קווי יסוד לפילוסופיה של המשפט"⁴ מציע הגל כי הסתירות הקיימות במציאות הן הזמנה לבחון את האופנים שבהם פעולה אנושית יכולה להתקיים וחירות יכולה להתפתח. לפי הגל, לקיום אוטונומי אין ערך נומוטטי: משמעותו מתקבלת רק במסגרת מוסדית-חברתית

לגיטימית (דהיינו, המדינה), המותנית מצידה בהקשר ההיסטורי שבו היא התפתחה. בהצבת תנאי זה נחשף פוטנציאל היחסיות במשמעותו של מושג פילוסופי או בביטוייה של תופעה חברתית בהתאם להקשרם הפוליטי וההיסטורי: בין ימי שגרה ומשבר, או תחת מסגרת חוקים נתונה. כפיפות או חירות הן תבניות רעיוניות שמתקיימות אך ורק בתוך הקשר חברתי, המעניק להן משמעות אך גם גורע מן האבסולוטיות שלהן. מבט הגליאני חושף את הבסיס הדיאלקטי של הפטרנליזם כמבוסס על דיאלוג (או מאבק) בין צרכים, זכויות וחובות, המוגדרים בידי מגוון שחקנים (כדוגמת מפלגות או ארגוני חברה אזרחית) – שהאוטונומיה שלהם מוגבלת במסגרות של מסורת פוליטית, של מערך משפטי-חוקי ושל יחסי כוח חברתיים-כלכליים. הדיאלוג מקנה לשליטה הפטרנליסטית את הלגיטימציה ההכרחית להגבלת האוטונומיה של היחידים במרחב החברתי, אך במקביל הוא פותח את האפשרות להטיל ספק בהיקף השליטה ולנקוט פעולות המאפשרות לצמצמה (או למגרה) לטובת הרחבת האוטונומיה.

בספרה הנפשית והמשפחתית ניכר מתח זה בין שליטה ואוטונומיה במה שמכונה בתיאוריה הפסיכואנליטית "התסביך האדיפלי" – הפנטזיה הילדית להרוג את האב ולזכות בחירות ובסמכות⁵ – כמו גם במערכת היחסים ההורית ובחלוקת התפקידים במשפחה.⁶ התסביך האדיפלי מבטא בעת ובעונה אחת את נוכחותו של אב סמכותני וכופה, אך גם את העימות איתו ואת התשוקה לקרוא תיגר על שליטתו. לפי התיאוריה הפסיכואנליטית, הדואליות והמתח שהיא מייצרת בין כפיפות לחירות ניצבת בבסיס המבנה הנפשי ה"בריא". בספרה הפוליטית מתבטאת הדיאלקטיקה בין שליטה לאוטונומיה בקונפליקט מתמשך, המתקיים בין הקטבים הפוליטיים ובתוכם, על מקומה של המדינה ועל הלגיטימציה לקיומה. מצד השמאל הפוליטי ניכר המתח בין הדרישה להרחבת מנגנוני החלוקה-מחדש של המדינה (כמדינת רווחה)⁷ ובין הביקורת על יכולות הדיכוי שהיא מפתחת והמאבק בהן. מצד הימין הפוליטי ניכר מתח דומה בין קידוש המדינה כמסגרת חברתית-תרבותית עליונה ובין הפנטזיה הליברטריאנית לחסל אותה לטובת חירות מוחלטת.⁸

מגפת הקורונה והשלכותיה המשבריות מאפשרות לבצע קונקרטיזציה למושג הפטרנליזם ולנתחו כחלק מהמסגרת של המדינה, כפי שמציעה הפרספקטיבה ההגליאנית. במדינות מסוימות ניתן לראות כיצד המשבר החברתי שנבע מהמגפה הוביל להעמקת הבסיס המגן והדיאלוגי של המדינה, כמו גם למשא ומתן בין שחקנים שונים בחברה האזרחית על הרחבת זכויות חברתיות-כלכליות, על אופיין ועל היקפן. במדינת ישראל, לעומת זאת, חשף משבר הקורונה שינוי בבסיס הלגיטימציה של השליטה הפטרנליסטית, שבא לידי ביטוי בצמצום המרחב לדיאלוג בין צרכים וזכויות לטובת מעמדם של הציווי והכורח. אלה האחרונים קיבלו בזמן המשבר מעמד בכיר בהגדרת הצרכים ובסיפוקם על חשבון האוטונומיה של היחידים. בישראל, המורגלת בקיומו של מצב חירום מתמשך ובצמצום תכופ של מרחבי פעולה אוטונומיים ושל ביקורת,⁹ הוביל משבר הקורונה לצמצום נוסף בקיומה האוטונומי והמובחן של החברה האזרחית.

בעיתות משבר אף אחד אינו ליברטריאני.¹⁰ לא משום שהפנטזיה הקמאית על חיסול המדינה נעלמת, אלא משום שהיא נסוגה נוכח הצורך להתגונן מאסון (מדומיין או ממשי). מעקב אחרי

הדיווחים בשבועות הראשונים של המגפה בישראל מדגים כיצד השיח המשברי מקנה לגיטימציה להסגת הדיאלוג לטובת התרחבות הפררוגטיבה של "האב" לשלוט ולדכא בחסות מצב החירום. הגבלת התנועה ומדיניות הבידוד הביתי חיזקו את התלות של היחידים במסגרת המשפחתית. תלות זו הייתה וזו לאלימות – בעיקר כלפי נשים וילדים¹² – תוך חשיפת המוחשיות של האב במסגרת המשפחתית כדמות אלימה ומאימת, המבוססת על לגיטימציה כוחנית ושליטה של אוטונומיה. בספֶרה הפוליטית בישראל התחזקה השליטה המדינתית המדכאת, המצמצמת את ריבוי הקולות לטובת כפייה ממשמעת וריכוזית: הגבלת המחאה והתרחבות המעקב אחרי אזרחים, ביטול דיאלוג פרלמנטרי (לטובת תקנות שעת חירום)¹³ או דחיקת ארגוני חברה אזרחית (כמו ארגוני עובדים ומעסיקים וארגוני המגזר השלישי) מהשפעה על קבלת החלטות המהוות כר פורה למדיניות צנע. בהתאם למורשת החברתית-פוליטית שהתמסדה בישראל, גם אופן ההתמודדות עם המגפה ועם המשבר שבא בעקבותיה מבטא דפוס פטרנליסטי כוחני וכופה, שבמסגרתו יש לגיטימציה להסגת צורכי הרווחה החברתיים אל מול צורכי החירום.¹⁴ מדיניות זו מגבירה את הפגיעות החברתית גם בימי "שגרה", אולם נוכח המגפה היא עלולה להקצין לכדי משבר כלכלי-פוליטי עמוק.¹⁵ אל מול דפוס זה בולטים כאמור מודלים פטרנליסטיים אחרים – שהרחיבו את הדיאלוג הישיר בין המדינה לאזרחים (למשל בניו-זילנד¹⁶), או התבססו על דיאלוג מתמשך בין שחקנים-מייצגים שונים (כדוגמת המודל הצפון-אירופי¹⁷) – ואפשרו בדרך כלל להרחיב את ההגנה הכלכלית-חברתית של המדינה על ציבור האזרחים (ואף על הלא-אזרחים שבשטחה¹⁸).

בחנית ביטויי הפטרנליזם חושפת את המתח העומד בבסיסו – בין שליטה וכפייה מצד אחד לאוטונומיה וחירות מצד שני – ואת הדיאלקטיקה הנשענת על מקור הלגיטימציה לסמכות, הנובע ממסורות חברתיות שונות. בחברות רבות הלגיטימציה לסמכות נובעת מהכללה (חלקית) של צרכים שונים, לצד מתן מרחב אוטונומי ניכר לשחקנים שונים במשפחה ובחברה האזרחית. בכך מתאפשרת התפתחותו של יחס דואלי או אמביוולנטי אל הסמכות ("האב"), אשר מצידו מבטא בריאות נפשית וחברתית שיכולה לשאת את הדיאלוג על פעולתה של הסמכות ואף את הפנטזיה להעלימה. ההבחנה בין חברות שונות באה לידי ביטוי מובהק בימי חירום, שבהם הלגיטימציה לסמכות נובעת מתחושת האיום המשותף או האויב החיצוני. במורשת חברתית כוחנית, מצב החירום ייטה להסיג את האוטונומיה של הנשלטים – ילדים ונשים בהקשר המשפחתי, או אזרחים ותושבים בהקשר הפוליטי – תוך חסימת היחס הדואלי והדיאלוג. מורשת פתוחה ודמוקרטית, לעומת זאת, תאפשר שימור של אוטונומיה ודיאלוג ואף פיתוח והרחבה שלהם לטובת חיזוק החוסן, הסולידריות והשוויון, במסגרת המשפחתית והחברתית גם יחד.

לסיכום, משבר הקורונה מספק הזדמנות לזיהוי הדואליות האינהרנטית של הפטרנליזם, ומתוך כך גם לחשיבה מחדש על רעיון השינוי הפוליטי. מתוך הפרספקטיבה הקנטיאנית אפשר היה לדמיין את רעיון השינוי בימי שגרה כהליך של "התבגרות" ופיתוח תבונה אוטונומית, אשר יבשר את ביטול השליטה החיצונית (הפטרנליסטית).¹⁹ ואולם ימי החירום מדגישים את חוסר התוחלת ברעיון האוטונומיה המוחלטת כביטוי להתבגרות אידיאלית, ומציבים מודל שינוי אחר

– המבוסס על ההיגיון ההגליאני – שאינו מנותק מהקשר קונקרטי, אלא מתקיים כחלק ממסגרת מוסדית-היסטורית הקושרת בין שחרור היחיד ובין חתירה אפשרית לעבר צדק קולקטיבי. תהליך השינוי הוא גם נקודת הקישור ההכרחית בין המשפחתי והפוליטי, כפי שהם מעוצבים על ידי חסותה הכלכלית-חברתית של המדינה: לא רק כמסגרת שליטה כוחנית של שעת חירום, אלא גם כמסגרת פוליטית המאפשרת סולידריות והגנה מפני סכנות "חיצוניות" (יהיו אלו בריאותיות, חברתיות-כלכליות או סביבתיות). כפי שמראה לנו המצב הנוכחי, שליטה פטרנליסטית אינה מחייבת דיכוי של דיאלוג, ממש כשם שתהליך של שינוי אינו מחייב את מיגורה הכולל של השליטה הפטרנליסטית ואף יכול לנבוע ממאבק קולקטיבי לצדק.

הערות

אני מבקש להודות למורן דנגור ולשיר חולב, שמחשבותיהן והערותיהן תרמו למחשבותי על המושג פטרנליזם ולכתיבת המאמר.

1. ראו למשל Gerald Dworkin, "Paternalism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2017 Edition), ed. Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/paternalism>

2. Herbert Marcuse, *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory* (New Jersey and London: Humanities Press, 1946). ראו גם Liz Disley, "Hegel, Autonomy, and Community", in *Hegel's Political Philosophy: On the Normative Significance of Method and System*, eds. Thom Brooks and Sebastian Stein (New York and London: Oxford University Press, 2017).

3. ראוי בנקודה זו להשוות בין תפיסת הסמכות המורכבת שמציע מקס ובר (אצל H.H. Gerth and C. Wright Mills (eds.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, pp. 77–128, New York: Oxford University Press, 1946) לבין תפיסת הסמכות של קרל שמיט (קרל שמיט, *תיאולוגיה פוליטית* (תל אביב: רסלינג, 2004 [1922]).

4. ג.ו.פ. הגל, קווי יסוד לפילוסופיה של המשפט או מתווה למשפט הטבע ומדע המדינה, תרגם גדי גולדברג, עורך פיני איפרגן (ירושלים: מרכז שלם, 2011 [1821]).

5. ראו זיגמונד פרויד, טוטם וטאבו (תל אביב: רסלינג, 2013 [1912]). להרחבה ופיתוח של התסביך האדיפלי ורצח האב ראו גם ז'אק לאקאן, על שמות האב (תל אביב: רסלינג, 2006 [1963]).

6. ראו דפנה יזרעאלי, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן וחנה נוה, מין, מגדר ופוליטיקה (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, קו אדום, 1999).

7. לדיון בטיפוסים שונים של מדינת הרווחה הדמוקרטית ראו Gøsta Esping Anderson, *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Stanford University Press, 1990).

8. ארו צפדיה וחנה כץ, מדינה מפקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985–2008 (תל

- Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston MA: להרחבה ראו גם: 2009). (אביב: רסלינג, 2009).
Beacon Press, 2001 [1944].
9. Yoav Mehozay, "The Fluid Jurisprudence of Israel's Emergency Powers: Legal Patchwork as a Governing Norm", *Law & Society Review* 46 (1) (2012).
10. Peter Nicholas, "There are no Libertarians in an Epidemic", *The Atlantic*, ראו לדוגמה, 10.3.2020 <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2020/03/trump-socialism-and-coronavirus-epidemic/607681>.
11. ראו אלי סניור ורועי רובינשטיין, "אפקט הקורונה: ירידה בפשיעה, עלייה באלימות במשפחה", *Ynet*, 5.4.2020 <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5708726,00.html>, וכן חוזר אל מנהלי מחלקות במשרד לביטחון פנים (1.4.2020).
12. ראו לדוגמה פניית היועץ המשפטי של האגודה לזכויות אורח ליועץ המשפטי לממשלה (26.3.2020), וכן פניית היועץ המשפטי לממשלה לראש הממשלה.
13. ראו גם דוד נחמיאס וערן קליין, חוק ההסדרים: בין כלכלה לפוליטיקה (ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1999).
14. לסקירה ראשונית של המדיניות הכלכלית-חברתית שנקטה ישראל להתמודדות עם משבר הקורונה (והשפעותיה המגדריות) ראו Guy Mundlak and Einat Albin, "COVID-19 and Labor Law: Israel", *Italian Labor Law e-Journal* 13 (1) (2020).
15. לצד פרישת רשת ביטחון רחבה על המשק (ILO, "COVID-19 and the World of Work — New Zealand"), ממשלת ניו זילנד מקדמת תקשורת ישירה ומתמשכת בין הציבור לנבחרי באמצעות שימוש נרחב ברשתות חברתיות (ראו לדוגמה, Julie McCarthy, "Praised for Curbing COVID-19, New Zealand's Leaders Ease Country's Strict Lockdown", *NPR*, 25.4.2020 <https://www.npr.org/sections/coronavirus-live-updates/2020/04/25/844720581/praised-for-curbing-covid-19-new-zealands-leader-eases-country-s-strict-lockdown>).
16. במדינות כדוגמת גרמניה, דנמרק, פינלנד ואחרות. לסקירה משווה ראו COVID-19 Watch — ETUC Briefing Notes.
17. לדוגמה, ממשלת פורטוגל העניקה זכויות אורח זמניות למהגרים ומבקשי מקלט שבקשותיהם טרם נבדקו בפרוץ משבר הקורונה. ראו https://www.acm.gov.pt/documents/10181/759579/Order_no_3863_B_2020_27_March.pdf/526a9c77-a12f-48e0-9ec8-c3f1c723e3c6.
18. עמנואל קאנט, לביקורת התבונה הטהורה, תרגם וערך ירמיהו יובל (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2013 [1781]).

